

БИСТРА НИКОЛОВА (София)

**УПРАВЛЕНИЕТО НА ПЪРВИТЕ АСЕНЕВЦИ,
ОТРАЗЕНО В АГИОГРАФСКИТЕ ПАМЕТНИЦИ
НА ТЪРНОВСКАТА КНИЖОВНА ШКОЛА**

Агиографските съчинения на Търновската книжовна школа, създадени през XIII и XIV в., са само част от домашните източници на сведения с важно изворово значение за историята на българската държава и църква. Те съдържат конкретни преки и косвени податки, свързани с политическата и културната история на България от първите десетилетия на възобновяването на българското царство. Основният изворов материал, на който ще почива нашето проучване, включва проложните жития на Иван Рилски, Петка Търновска, Михаил Воин, патриарх Йоаким I, разказите за пренасяне на мощите на Петка и на Иларион Мъгленски, както и житийните съчинения от XIV в., написани от Патриарх Евтимий, които отразяват историята на българската държава при първите Асеневци.

Извън чисто фактологическата страна в историческите сведения на тези паметници за изследването на историка е от значение и идейната позиция, от която са описани историческите събития в агиографските съчинения. Съдържанието на исторически събития в житията и начинът на излагане се подчиняват на нормите на жанра. От друга страна, като исторически разкази те са свързани с обективноидеалистическата философска система на християнството и нейното отражение в историческите по тип съчинения. Същевременно, доколкото споменатите житийни съчинения съдържат сведения за българската история, те я представят от позициите на обществените интереси на българите. Именно от агиографските творби може да почерпим сведения за значението, което се отдавало в България през XIII и XIV в. на събития от нейната история, както и да видим преценката на тези събития от съвременниците им.

Мястото на историческите сведения в житийния текст е строго определено. Те се намират предимно в разказите за пренасяне на мощите в Търново. Затова положението им следва логиката на историческото действие на житийния разказ като цяло. По този начин всички исторически разкази от жития закономерно стоят след послесмъртните чудеса на светеца. Известно изключение е житието на патриарх Йоаким I, в което сведенията за политическата и църковна история на България се излагат успоредно с биографията на светеца. Средновековният български писател от XIII в. използвал умело религиознокултовия акт на пренасяне на мощи и като се от-

казал от традиционната норма за съставяне на разкази за пренасяне на мощи, чиито образци са засвидетелствувани във византийската литература, внася елементи на историческо повествуване. Това явление в българската житийна литература се изявява в XIII в. с житията на Иван Рилски, Петка Търновска и пр., но истинският разцвет на формата се наблюдава в XIV в. в агиографските съчинения на Патриарх Евтимий. Този род транслации са специфична изява на агиографските съчинения на Търновската книжовна школа, която по съдържание и форма се доближава до летописния разказ. Освен като част от целия житиен разказ те са засвидетелствувани и като самостоятелна форма в житийната литература на XIII в. в разказите за пренасяне мощите на Петка Търновска и Иларион Мъгленски.

Разказите за пренасяне на мощи на светци от българските земи и Византия в Търново, които съдържат исторически сведения за историята на България при Асеневци, условно могат да бъдат обозначени (предвид спецификата им) като „летописни бележки“ или „кратки исторически хроники“¹.

Типичната особеност на „кратките исторически хроники“ от житията се крие в начина на предаване на историческите събития. Те са изредени в последователен хронологически ред кратко, без излишна описателност и без обстоятелственост. В проложните жития от XIII в. историческите данни са сведени до кратка бележка за едно-две политически събития. В центъра им стои идеята за политическото превъзходство на българското царство при Асеневци над останалите съседни народи, негово олицетворение са делата на царя. Обширните жития от XIV в. предлагат по-пълнен от фактологическа гледна точка разказ за българската история от XIII в.

Основната идея в Първото и Второ житие на Иван Рилски е свързана с възобновяването на българската държава от Асен и Петър и първите стъпки във външното и вътрешнополитическото ѝ укрепване². Иван Асен I (1187—1195) бил възхваляван като обновител на българския род, успял да издигне българската държава, като отхвърлил гръцкото (византийско) насилие. Ролята на този български цар за историческата съдба на българската държава получава признание още при неговите наследници. В проложното житие на Петка, в нейното транслацио и това на Иларион Мъгленски неизменно се подчертава родствената връзка на Калоян и Иван Асен II с първия Асен³. В това се търси израз не само на приемствеността в рода, но и на приемствеността с политиката на обновителя на българското царство.

Вторият съществен момент в житийните текстове и техните исторически податки са сведенията им, които отразяват политиката на българските царе за политическото стабилизиране на България на Балканите и териториалното ѝ разширение. В представите на средновековните автори на жития (а и на други български писатели от XIII в.) тези два момента са свързани помежду си. С възобновяването на българското царство в Първото житие

¹ За характерните им белези виж Б. Николова. Исторически събития и факти за българската средновековна история в агиографската ни книжнина от XI—XIV век. — *Etudes historiques*, т. 13, с. 78.

² Й. Иванов. Жития на св. Иван Рилски с уводни бележки. — ГСУ, ИФФ, кн. 33, 1936, 52—55, 58.

³ У Б. Ангелов (Старобългарски текстове. — ИАИ, 1, 1957, с. 292) е казано:

цръ Іванъ Асень съ великаго и стараго Асень цръ. Ст. Кожухаров. Неизвестен летописен разказ от времето на Иван Асен II. — ЛИ, 17, 1974, 2, с. 128; Й. Иванов. Български старини из Македония. С., 1931, с. 419: калояннѣ... братѣ стараго Асень цръ. В. Гюзелев. Възобновяването на българското царство в среднобългарската книжовна традиция. — В: Средновековна България в светлината на нови извори. С., 1981, 42—50.

на Иван Рилски и това на Евтимий се сочи, че цар Иван Асен I пристъпил към покоряване на нови земи и укрепване на българските градове. За автора на проложното житие на рилския светец, написано вероятно най-късно до средата на XIII в., завладяването на нови градове означавало възвръщане на старите български територии, докато Евтимий казва, че тези земи и градове той отнел от византийците⁴. И в двата случая сведенията на житията са верни, но се допълват взаимно, като характеризират обективно тенденциите в политиката на Иван Асен I⁵. Конкретна стойност на историческо изворово сведение има известието на житиеписците за завладяването на гр. Средец от българите в 1195 г.

В своята „История“ византийският автор Никита Хониат два пъти пише за опустошаването на Средец — през 1191 и 1193 г., без обаче да дава пряко сведение за завладяването на града⁶. В това отношение житийното известие от проложното житие на Иван Рилски е единственото пряко изворово потвърждение за събитието. То е отразено и от т. нар. Трето проложно житие на същия светец⁷.

Линията на възхвала на делата на българските царе, насочени към укрепване и териториално разширение на българската държава, се застъпва последователно във всички житийни творби от XIII в., където се споменават имената на цар Калоян (1197—1207) и цар Иван Асен II (1218—1241).

В проложното житие на Михаил Воин, съставено в първата половина на XIII в., цар Калоян е наречен с епитета „велик“⁸. Той завладал редица градове, но това, което споменатото житие и транслациото на Иларион Мъгленски (т. нар. Разказ за пренасяне на мощите на Иларион) дават повече от византийските автори или западни хронисти (Никита Хониат, Георги Акрополит, Жофруа де Вилардуен, Робер де Клари и пр.), са две конкретни посочвания на завладени от Калоян градове — градчето Потука в Северна Тракия и град Мъглен.

Житийните сведения за политическите събития от българските жития от XIII в. често са повлияни от идеята за възвеличаване делата на царя, поради което достоверността на информацията им понякога не съответствува на историческата действителност. Така например в транслациото на Иларион Мъгленски се казва, че цар Калоян завладал земите на Тракия, Македония, Елада и Неада⁹. Фактически ние знаем, че българският цар присъединил към България територии от Тракия и Македония¹⁰. Другите две области, споменати в житието, са добавени умишлено поради желанието на житиеписеца да подсили ефекта от политическото надмощие на българите.

Кулминационна точка във възвеличаването на политическите и военни успехи на българите бележат сведенията за управлението на Иван Асен II в нашите книжовни и лапидарни паметници от началото на XIII в. В същия дух са съставяни и „летописните бележки“ от проложното житие на Петка Търновска, втората част от транслациото на Иларион Мъгленски, житието на патриарх Йоаким I и разказът за пренасяне мощите на Петка.

⁴ E. Kałuzniński. Werke des Patriarchen von Bulgarien (1371—1393). London, 1971, 70—71.

⁵ За политиката при Иван Асен I вж. В. Златарски. История на българската държава през Средните векове. Т. 3. С., 1972, 59—108.

⁶ N. Choniata. Historia, 568¹⁹, 569, 573^{12—19}; ГИБИ 9, с. 43, 45.

⁷ За историческите известия в трите проложни жития на Иван Рилски вж. Б. Николова. Цит. съч., с. 74—75, 79—80.

⁸ Й. Иванов. Цит. съч., 424.

⁹ Пак там, с. 419—420.

¹⁰ В. Златарски. Цит. съч., 134—136, 211—264.

В изредените съчинения са отразени два възгледа за положението на България на Балканите през тридесетте години на XIII в. — политическото надмощие на българите над Латинската империя и териториалните им придобивки за сметка на византийците.

В транслациото на Петка Търновска (т. нар. Разказ от времето на цар Иван Асен II) срещаме за пръв път лансирана идеята за политическото надмощие на българите над цариградските латини. Това не е субективна преценка на автора на творбата, а отражение на официалната политическа идея за ролята на българското царство на Балканите, която по най-категоричен начин е изложена в надписа на „Св. Четиридесет мъченици“ в Търново.

В надписа се казва, че латините се подчинявали на Иван Асен, защото нямали друг цар освен него¹¹. С някои текстуални промени, но без изменение на смисъла, тези идеи са вложени и в транслациото: „Макар че владееха Цариград (франките — б. а., Б. Н.), много се бояха и почитаха и повинуваха на словото, което излизаше от устата на цар Асен, понеже поради него мисля си държаха властта.“¹²

Историческо основание, което подхранва тази идея, има в проектираната политическа спогодба брачен съюз между латинските рицари и Търново от 1228 г., а след битката при Клокотница на 9. III. 1230 г. самочувствието на българския владетел като на най-влиятелна политическа личност на Европейския югоизток е напълно оправдано¹³. Немалка роля в разпространението на този политически възглед, отразен в житийната литература от XIII в., играе и традицията в политическото мислене на българите. Доказателство за това, че сред българското общество все още бил разпространен старият политически възглед за даването на данък от един народ на друг като външен израз на политическо признание, е един пасаж от проложното житие на св. Петка: **ТОГДА БО ФРЪЖГВМЪ ЦРЪГГРАД ДРЪЖЖИМЪ И ДАНН ДАЖИМЪ ВЕЛНКОМУ ЦРЮ ИВАНУ АСЪНЮ**¹⁴.

Най-значителни сведения за териториалното разширение на България при Иван Асен II откриваме във втората част на транслациото на Иларион Мъгленски. Наистина след 1230 г. в България влизали територии, населени с гърци; българско политическо влияние прониква в Сърбия, а, така или иначе, в Цариград се съобразявали с положението на българския владетел.

Българският цар е централна фигура в историческите сведения на „ле тописните бележки“ от житията. По негова воля и желание стават всички събития, за които ни известяват съответните места на житието. Като дял от средновековната църковно-религиозна литература житийните съчинения са написани в дух на идеализиране на представите за решаващата роля на личността в историята. Ако тя има определящо значение за политическото състояние на българското царство, според житията движещата сила на историята е висшата божия воля. Доколкото в житията се срещат исторически събития, дотолкова те се обясняват с господстващото в средновековната историография провиденциалистско направление. Според житиеписеца възобновяването на българската власт и военно-политическата хегемония на България на Балканите се дължат на подкрепата на бога и умелото ръко-

¹¹ Пак там, с. 593.

¹² С т. Кожухаров. Цит. съч., с. 128.

¹³ И. Дуйчев. Приноси към историята на Иван Асен II. — СпБАН, 16, 1943; В. Гюзелев. Българската държава и Никея в борбата срещу Латинската империя в Цариград (1204—1261). — ИНИМ, 2, 1978.

¹⁴ Б. Ангелов. Цит. съч., 292.

водство на царя. Така българските царе вземат пряко участие в църковните дела на държавата. Иван Асен II, който търси хармония между светска и духовна власт, за да гарантира политическия стабилитет на държавата, лично направлява процесите на възобновяване на българската патриаршия. Той сам избира бъдещия епископ, а впоследствие патриарх на Търново¹⁵.

Началните десетилетия на XIII в. са период, в който стават важни събития за църковната история на България в частност и за историята на българската народност като цяло. В 1235 г. била възстановена българската патриаршия. Това събитие от историята в голяма степен ни е познато благодарение на два житийни паметника — транслациото на Петка Търновска и проложното житие на патриарх Йоаким I¹⁶. Благодарение на техните преки исторически сведения сега разполагаме с категорично и неопровержимо потвърждение на косвените известия от чужди източници, че Йоаким, преди да бъде избран за патриарх, заминал в Никея и тук бил посветен за архиепископ на българската църква. Това събитие трябва да е станало през 1233 г. Йоаким до този момент бил монах. От неговото проложно житие разбираме, че бил игумен на манастира „Св. Архангел Михаил“ при с. Красен, който днес се идентифицира с т. нар. „Затрупана църква“ при с. Иваново, Русенско¹⁷. Събор от български епископи го избира за глава на българската църква. Знае се, че житието е повредено именно на мястото, където може да очакваме, че ще стане дума за пътуването му в Никея или Лампсак. Но даже и в този си обем и съдържание то дава достоверни сведения за възобновяването на българската патриаршия, които се потвърждават от Синодика на българската църква и от Георги Акрополит. Може убедително да твърдим, че от всички политически и обществени събития от времето на първите Асеневци най-пълно в домашните паметници е отразен моментът на възобновяването на Българската патриаршия. За това има обективни причини, които се коренят в естеството на книжнината ни — по същество това е църковно-религиозна литература, която отразява на първо място събитията, отнасящи се до историята на българската църква. Същевременно този факт не е случайно явление, а резултат от значението, което се отдавало от българска страна на събитието. С възобновяването на Българската патриаршия завършва процесът на възстановяване на българската църква в онези форми и прототип, който ѝ бил присъщ по време на Първото българско царство.

Освен това житията от XIII в. са първостепенен пряк исторически извор за разпространението на религиозните култове в България. Възобновената българска власт и новопрестолният Търновград се нуждаели от разпространението сред народа на такъв род обществено-социални идеи, които да помагат за укрепването на държавната власт на Асеневци и обединението на българската народност. В средните векове църквата изпълнявала и функциите на крепител на светската власт, затова и средствата, с които си служела, за да окаже въздействие върху съзнанието на народа, били използвани за политически цели. С пренасяне на мощите и появата на нови култове в България Асеневци преследвали различни интереси. В

¹⁵ В разказа се говори, че Иван Асен „царувал и владее над българи, гърци и франки, още сърби и арбанаси“. — Й. И в а н о в. Цит. съч., с. 420. Аналогична е информацията и в надписа от „Св. Четиридесет мъченици“. За съответствията между житийните сведения и историческата реалност вж. Б. Н и к о л о в а. Цит. съч., 82—84.

¹⁶ И. С н е г а р о в. Неиздадени старобългарски жития. — ГДА, т. 3, 1953—1954, 166—168; Ст. К о ж у х а р о в. Цит. съч., с. 128.

¹⁷ Л. М а в р о д и н о в а. Стенописите от времето на цар Иван Асен II при с. Иваново. — Изкуство, 1976, № 9, 7—13.

култа на Иван Рилски те търсели връзката между българските царе от Х в. и първия Асен, като сравнявали религиозната ревност на Иван Асен I с тази на цар Петър¹⁸. С пренасянето на култа на рилския светец от Средец в Търново била изтъкната връзката между българските източни земи и западните територии, населени с българи. Средновековното обществено съзнание изповядвало убеждението, че съхраняването на мощите на светци укрепва авторитета на църквата. Към храмовете с мощи се стичали поклонници от цялата страна, поради което с пренасянето им в столицата първите Асеновци желаели да усилят своето положение и авторитета на Търновската архиепископия като крепители на православиято. От друга страна, те издигали Търново, град, който до този момент не бил епископски център, в култово-религиозно средище на България. Затова той получил и епитета „богоспасяем“¹⁹. През XIII в. в средновековна България получила разпространение и сакралната идея за светците като защитници на крепостните стени, документирана в някои непреки изворови податки от житията на Петка Търновска и Филотея²⁰. Има косвени сведения, че някои търновски светци, пренесени в столицата от Иван Асен II, се считали за покровители на българските царе. Известно е, че мощите на Петка, пренесени от Източна Тракия в Търново през юли 1231 г., били положени в царската църква. За прерастване на култа на светицата в царски говори писмото на цар Иван Александър (1331—1371) до дожда Андрей Дандоло, в което царят полага клетва в името на Петка Търновска²¹.

Появата на нови светителски култове в Търново и устройството на Българската патриаршия имат положителен ефект върху развитието на църковния институт в България през XIII в. Разраства се монашеското съсловие по българските земи. Появяват се нови големи манастирски центрове. От средата на най-привилегированото монашество, стоящо близо до царя и произлизащо от атонските български духовни средища, се избирали висшите църковни сановници на Българската патриаршия, какъвто бил патриарх Йоаким I. Царете ставали често ктитори на големи манастирски общности. Иван Асен II се смята за основател и покровител на манастирския комплекс при с. Иваново, Русенско, откъдето произхождал и споменатият Йоаким²².

Влиянието на църквата и нейните култове нараства и се затвърждава и посредством строежа на нови църкви. Калоян издига за Йоан Поливотски храм. При Ана — съпругата на Иван Асен II, е основан нов манастир с храм „Св. Петър и Павел“, където били пренесени мощите на този светец²³. В Търново бил издигнат храм „Св. Богородица Темнишка“²⁴. Храм, посветен на Иван Рилски, бил построен на Трапезица. Ако се съди по Второто проложно житие на светеца, той прераснал в манастир.

Появата на житийни съчинения през XIII в. има решаващо значение за развоя на църковно-религиозната литература в Търново. Те поставят началото на българската агиография на Второто българско царство. Както осведомява транслациото на Петка, в началото на 30-те години били пре-

¹⁸ Й. Иванов. Жития . . . , с. 58.

¹⁹ И. Дуйчев. СБК, II, 128—129.

²⁰ Д. И. Поливяни. Мястото на Девин град и неговата роля. — ИПр., 2, 1984, 81—85.

²¹ И. Дуйчев. Цит. съч., 137—138.

²² И. Снегаров. Цит. съч., 166—168; Л. Мавродинова. Цит. съч., 7—13.

²³ Е. Каџуџиаски. Цит. съч., 198.

²⁴ Пак там, 97—98.

ведени на български служба, похвала и житие на тази светица²⁵. С написването на Търновската служба на Иван Рилски и службата на Михаил Воин се отговаря на нуждата от богослужебни текстове, с които да се отбележат (респ. утвърдят в Търново) техните празници²⁶. Така в началото на XIII столетие във връзка с появата на нови светителски култове в Търново били създадени съответните служби и кратки жития, които с течение на времето били включени в синаксара на българската църква и през втората половина на XIII в. поставили началото на българския миней и пролог²⁷.

Макар историческите сведения в житията от XIII в. да са във връзка с появата на нови култове в Търново, те имат, както сочи проучването, немаловажно значение за политическата, културна и религиозна история на българската държава през първите десетилетия на XIII в.

Върхът на развитието на Търновската книжовна школа съвпада с втората половина на XIV в. С този период съвпада и появата на най-значимите агиографски съчинения в историята на средновековната българска литература на Второто царство. Житията и похвалните слова на Патриарх Евтимий съдържат редица исторически сведения. Те показват прилика и разлика с данните на житийните паметници от XIII в. в няколко направления: преди всичко по време събитията не излизат извън рамките на онази историческа информация, която се съдържа в проложните жития, а в някои случаи (например в житието на Иван Рилски) връзката между разказа на Евтимий и този на Първото проложно житие е текстуална. Но същевременно в сравнение с обема на исторически факти, съдържащи се в житията на XIII в., фактологически „кратките исторически хроники“ от творбите на търновския писател са по-богати. Показателно за това е сравнението между житието на Петка Търновска и проложното ѝ житие. Съчинението на Евтимий съдържа известия, които нямат паралели в нито една творба на българската средновековна литература, посветена на светицата. Накрая изменените политически обстоятелства в България през XIV в. налагат представянето на историята от времето на Асеневци от нови идейни позиции и с друга преценка. Историческите сведения от житията на Евтимий за историята по време на първите Асеневци трябва да се преценяват като късни известия за събитията. Обаче някои техни податки все пак имат стойност на исторически извори.

Антилатинските настроения във източноправославната църква от втората половина на XIV в.²⁸ допринасят за засилване в творчеството на Евтимий на онези моменти от отношенията на българите с Латинската империя, които показват военно-политическото превъзходство на България. Обширното (за рамките на един житиен разказ) повествуване в Похвалното слово за Йоан Поливотски като историческа информация не дава нещо повече от византийските и западните извори по отношение на битката при Одрин²⁹. Неговото място в житието от гледна точка на предназначението на трансляцията може да се нарече необяснимо. Все пак описанието на Одринското сражение от Евтимий е единственият български средновековен разказ за това голямо събитие. Източниците на разказа също могат да бъдат посоче-

²⁵ С. т. Кожухаров. Цит. съч., с. 128.

²⁶ К. л. Иванова. Неиздадени служби на Иван Рилски и Михаил Воин. — ИИБЕ, 22, 1972, 217—235.

²⁷ С. т. Кожухаров. Към въпроса за обема на понятието „старобългарска поезия“. — ЛМ, 1976, 7, с. 41.

²⁸ V. Guzelev. Das Papsttum und Bulgarien im Mittelalter (9—14 Jh.). — BHR, 1, 1977, p. 49 sq.

²⁹ E. Kaľužniacki. Цит. съч., p. 197.

ни³⁰. По-важно е обаче, че той показва наличието в последното десетилетие на XIV в. на възобновен интерес на висшата духовна и светска българска власт към събития от историята ни, свързани със славните години на политическа хегемония на България при Асеновци. Като глава на българската търновска патриаршия Евтимий особено силно набляга в своите жития на религиозната ревностност на Иван Асен I, Калоян, Иван Асен II. Подкрепата, която българската църква получава от тези царе, се изразявала в грижата за издигане на авторитета ѝ като пазителка на светителски култове, в строежа на църкви и манастири, в изграждането на българска църковна администрация в новоприсъединените към България територии.

Като преломен момент в историята на българската държава управлението на Иван Асен I, Калоян и Иван Асен II намира достойно отражение в историческите сведения на житийната търновска продукция от XIII и XIV в. Историята на тяхното управление е представена наистина едностранчиво и в детайли поради естеството на произведенията, които я предават. Въпреки това редица житийни известия, даже като допълнително изворово доказателство към сведенията от византийските истории, западните хроники и домашните извори, имат характер на сведение от първа ръка.

³⁰ Б. Николова. Цит. съч., 85—87.